Kristinu Grech - Ta' Żamżam

Paul P. Borg

In-Naħal, Ix-Xehda u l-Ġbir Tal-Għasel

(Taħdita miegħu l-Mellieħa, nhar id-19 ta' Jannar, 2011. Għal din il-kitba dwar l-għasel tkellimt ukoll ma' Ninu Bonanno matul is-snin kemm ilni nafu, ma' Karmnu Vella, Ċisju Camilleri u Pankrazju Camilleri f'Mejju tal-2006, u ma' Charlie Psaila nhar id-29 ta' Lulju 2011)

Il-Malti u l-Għasel

Minn dejjem ridt inkun naf sewwa kif il-bniedem jirnexxilu jlaqqat dawk il-fliexken kollha għasel magħmul min-naħla bieżla. Min jaf kemm konna nieklu u nomogħdu biċċiet ta' *xehda* kollha għasel li kien iġib Anġlu taz-zija Lonza lil nannti Ġużeppa! U min jaf kemm naħal konna naraw jirgħu u jħufu fuq sagħtar fix-xagħri miftuħin!

Kristinu ta' Żamzam hu Mellieħi li qatta' ħajtu kollha jieħu ħsieb in-naħal jirgħa fuq ix-xagħri u kellimtu l-aktar biex insir naf mingħandu din is-sengħa qadima li l-bniedem ilu jaf minn *żmien żemżem*. Kont tkellimt ma' ħafna bdiewa dwar dan kollu, kemm minn Ħal Safi, minn Għajn Tuffieħa, miż-Żebbiegħ, mill-Imġarr u anki minn Għawdex u kollha qaluli bejn wieħed u ieħor l-istess ħwejjeġ. Mill-Imġarr kellimt lil Karmnu Vella ta' Luqa, lil Ċisju Camilleri, lil Pankrazju Camilleri Tas-Saqqafija, u lil xi oħrajn. Mill-Mellieħa kellimt ukoll lil Ninu Bonanno Tan-Nezz. Mill-Mellieħa ltqajt ukoll ma' Charlie Psaila jgħidulu Ta' Żwaff.

Fil-kitba li ġejja slitt tagħrif miġbur minn għandhom ilkoll dwar ħidmiethom fl-imġiebaħ biex jieħdu l-għasel tan-naħla Maltija. Min qalli ħaġa u min oħra, imma kollha tawni tagħrif mimli dettalji mhux biss ta' dis-sengħa qadima, imma wkoll ta' kelmiet u frażijiet li llum ma jintużawx aktar. Qiegħed indaħħal dak li tkellimna dwaru kollu fl-istess kitba dwar Kristinu Ta' Żamżam mill-Mellieħa għax hu l-ixjeħ wieħed bit-tagħrif li wiret minn kemm-il ġenerazzjoni qablu. Fuq kollox kollha qaluli bis-seħer tas-sagħtar b'dik il-fjura ċkejkna vjola kollha fwieħa li ġġennen lin-naħla. Mhux ta' b'xejn artna kienet magħrufa sewwasew għal dan l-għasel! U wara kull taħdita dejjem nieqaf issummat, mistagħġeb kif aħna l-Maltin ħalqna mgħaddas fil-għasel miraklu tal-flora u l-fawna tax-xagħri, u xorta dejjem naraw kif nagħmlu u neqirduhom!

Kemm-il darba nsibu xhieda miktuba ta' nies illi żaru lil Malta matul is-sekli u sabu li l-għasel tan-naħla tagħha m'hemm ebda għasel ieħor li jħabbatha miegħu. Insibu nies bħal wieħed Hieronymus Welsch li żaru lil artna fl-1633 u li maqdar lill-Maltin u kif kienu jgħixu, sejħulna nies mhux ta' min jafdahom u li l-kavallieri kien ikollhom jagħtuna bil-frosta biex naħdmu. William Lithgow fl-1612 ma tantx kellu kliem ta' tifħir għal missirijietna, u kien jistħajjel l-ilsien Malti bħala lsien barbaru għall-aħħar. Imma kien hemm ukoll min faħħarna bis-sħiħ, u stagħġeb mhux ftit bil-ħila tal-Maltin li lanqas art suret in-nies bil-ħamrija ma kellhom, faħħarhom għall-mirakli li jagħmlu biex ikollhom ftit qamħ u ftit ikel kemm jgħaddu bih. Dan kollu juri fatt li ftit s'issa għadhom aċċettawh, li l-barranin u l-kbarat li għexu Malta u li setgħu, għaddsu rashom u ħadmu għal rashom waqt li l-bidwi u l-gabillott Malti li ma setgħux, imxew triqthom kemm jista' jkun 'il bogħod minn dawk li

setgħu. It-tnejn li huma għexu fuq l-istess art imma qatt ma kielu flimkien! Il-bniedem li għex qrib l-art u mill-art, kien imħolli għal riħu għal kollox, jara dejjem kif jista' jraqqa' l-eżistenza tiegħu minn dak li jibgħat Alla u minn dak li tfaċċa mill-art jew mill-bhejjem jew mill-ħlejjaq li wżaw ukoll din l-art.

Minkejja l-insistenza ta' xi wħud anki llum stess li jiċħdu l-eżistenza tal-qasma bejn il-klassijiet fuq din ir-roqgħa art, nies li tkellimna magħhom matul is-snin kollha ddikjaraw il-faqar, l-injuranza, il-ġuħ u l-għaks kbir li kien hawn f'pajjiżna għal klassi ta' nies. Il-klassi għolja kienet klassi kolta, mgħallma sewwa, u ma batietx ġuħ u għaks. Il-bidwi u r-raħħal għexu f'taqbida kontinwa biex dejjem isibu x'jieklu. Wieħed jistenna li xi darba jitwieġbu mistoqsijiet bħal ngħidu aħna, x'żamm lill-klassi għolja u istruwita, kolta u komda, milli tgħin biex titbiddel il-qagħda tal-batut? U jekk kien hemm min għen, sa fejn kienet twassal l-għajnuna tiegħu? Kif kien iqis din l-għajnuna dak il-fqir? Għaliex strutturi edukattivi għal kulħadd damu sekli sħaħ ma nbnew f'Malta meta f'pajjiżi oħrajn kienu ilhom sekli sħaħ u popli barranin kienu mxew sewwa 'l quddiem f'kull qasam? Liema parti kellha l-Knisja f'dan kollu? Għaliex barranin li żaruna għajruna ħżiena u mhux ta' min jafdana? Għaliex din il-qasma bejn il-klassi ta' dawk mgħallma, kolti u għonja u bejn il-bqija bla skola, injuranti u foqra kienet rappreżentata bl-ilsien li kienu jitħaddtu bih u li fuq kollox kellu jkun l-ilsien tal-injurant bħala l-għelm ewlieni tal-identità tagħhom? Għaliex il-fqir u l-batut biss tkellmu bil-Malti? Għaliex għad hemm fdal ta' sens ta' nuqqas saħansitra sal-lum dwar min ileħħen il-ħsejjes djalettali waqt it-taħdit? Għaliex faħħrulna l-ħidma tagħna fir-raba' fqir tagħna? Għaliex f'dan il-qafas ta' ħajja għal sekli fittxew lil artna u lil niesna xorta waħda biex jieħdu l-frott bħalma hu l-larinġ Malti u biex jieħdu l-għasel Malti?

Dawn u tant u tant oħrajn huma mistoqsijiet li wieħed jista' jarahom 'il bogħod mill-ħtieġa ta' analiżi soċjali xierqa. Imma wieħed irid janalizzahom bil-kwiet biex ikollu tagħrif oġġettiv fuq Malta matul is-sekli. Dan hu tagħrif li ta' min jifhmu u jiżnu tajjeb għaliex hu f'dan il-kuntest li jinftiehem sabiħ it-tifħir li jingħata lill-bidwi jew raħħal qadim li kien tgħallem u pperfezzjona l-modi tiegħu biex jaħżen kulma jagħtih il-ħolqien, fuq kollox l-għasel. Jekk il-kliem ta' tifħir ma ġiex dejjem għall-Maltin, il-kliem ta' tifħir għall-ħidma tagħhom u għal dak kollu li ħadu mill-ħolqien bħalma kien l-għasel tal-art tagħhom, ma naqas qatt. Barranin faħħruna jew maqdruna għax beżlin jew għax lura jew għax rasna iebsa jew għal raġunijiet oħrajn.

U hawn u f'dan is-sens jinftiehem aħjar xogħol il-bidwi u xogħol min irabbi naħal, nagħaġ u l-bqija: il-ħila tagħna bħala nies marbutin mal-art li nifhmuha tajjeb, inqimuha u ngħixu minn dak kollu li tagħtina hi u l-bqija tal-ħolqien naturali. Fuq kollox juri l-armonija tal-għaġeb li kienet teżisti bejn il-bniedem u l-ħolqien fl-ambjent fiżiku tiegħu, bejn il-bniedem u l-ambjent naturali madwaru.

F'dan is-sens ukoll il-ħidma flimkien tal-bniedem u tan-naħla kien wieħed mill-aktar importanti u meqjus ta' ħtieġa għal dawn il-blatiet f'nofs il-baħar Mediterran. Saħansitra l-isem Malta stess ilu jfakkar f'għasel in-naħla sa minn żmien ir-Rumani. U madwar Malta għadna sal-lum insibu mġiebaħ li juru kemm kull bniedem li għex Malta gawda minn dan frott in-naħla. Lejn ix-Xemxija, u lejn il-Mellieħa, lejn San Pawl il-Baħar hemm miġbħa qodma mijiet u mijiet ta' snin, u madwar Malta kollha nsibu lokalitajiet imsemmijin għall-għasel jew għan-naħla, Wied il-Għasel, in-Naħħalija lil hemm minn Għajn Tuffieħa u l-bqija. Dawn kollha huma tifkira ta' kemm niesna kienu jagħtu importanza lil din is-sengħa.

Din l-attività turi wkoll kemm l-abitanti ta' dawn il-Gżejjer kienu minn kmieni f'ħajjithom sabu tarf is-sigrieti tal-ambjent madwarhom, turi kif tgħallmu jisiltu l-ħajja u s-saħħa mill-art niexfa u salvaġġa ta' fuq ix-xagħri kollha blat salvaġġ u jniggeż u xtieli kollha ward ċkejken, kollha xemx qalila u xita tlanġas bla ħniena, u riħ isfel idellek u majjistral kiesaħ u feroċi.

Fuq kollox il-kisba tal-għasel mix-xehda tan-naħal fil-*qolla* turi kemm il-bniedem qadim fehem minn kmieni tal-eżistenza tiegħu fuq dawn l-iskolli, is-sigrieti tan-natura u tal-ħolqien li n-natura fasslet għalina madwarna fuq din in-nitfa art.

In-naħla tgħallimna bosta ħwejjeġ, mhux biss l-organizzazzjoni u l-ħidma għalenija, lanqas il-bżulija u l-intellett għas-sopravivenza; lanqas 'il fejn jonfoħ ir-riħ jew ir-riħa ta' saram fil-qrib. Imma aktar minn jekk tgħallimna n-naħla: il-fjura ma teqridhiex, ma tkissirhiex. In-naħla tieħu biss dak il-ftit li tinħtieġ u xejn aktar. Għandniex nitgħallmu sewwa minn dan kollu aħna li nuru l-intellett tagħna kollu biex naraw il-ħin kollu kif u fejn inkissru mill-aħjar li nistgħu?

Kristinu

"Lilek ta' min jgħidulek allura?" staqsieni Kristinu malli dħalt id-dar tiegħu.

Kristinu jitkellem bil-mod u jimxi wkoll bil-mod bl-għajnuna ta' gaġġa tal-aluminju. Imma dħuli f'bixrietu, jilqgħek b'ħarstu u bit-tbissima fuq fommu, troffa xagħar abjad tiżżerżaq sikwit fuq xbinu minkejja l-età li għandu.

"Imxi noqogħdu bilqiegħda ġewwa," qalli bla ma

tani ħin inwieġeb. "Hemm aħjar fejn noqogħdu… hemm aktar dawl mill-intrata."

Minkejja li konna ġewwa kien hemm dawl daqs li kieku għadek barra. U ntbaħt li l-kamra ta' ġewwa, aktarx li qabel setgħet kienet bitħa, kienet miksija b'saqaf tal-ħġieġ.

"Dak jien għamiltu," qalli meta rani nħares lejn is-saqaf. "Dak il-ħġieġ kollu tal-karozzi. Ġibtu minn karozzi mormijin! Ikun ħġieġ b'saħħtu dak, u ma jispiċċa qatt!"

Għall-ewwel ftit stajt nifhem għaliex Kristinu kien fettillu jagħmel il-ħġieġ saħansitra fis-saqaf. Qatt ma kont rajtha din il-biċċa. Waqt it-taħdita tagħna, madankollu, stajt nintebaħ għaliex. Ukoll waqt li qiegħed jitkellem fuq xi ħaġa oħra, ħarstu kienet sikwit tintilef 'il fuq lejn is-sema, jaraha tiddallam jew tissaħħab. U waqtiet oħra jaraha tiddawwal u jara s-sħab jiġri u jogħla. Kristinu kien irid li ħarstu mid-dehra tas-sema ma tinqata' qatt, ukoll meta xjaħ u qiegħed ġewwa ma jistax jiċċaqlaq daqskemm forsi jixtieq.

"Allura ta' min jgħidulkom lilkom?" reġa' staqsa. "Minn ta' min int?"

"Jien minn tal-*Qantara*," weġibtu. "Alla jaħfirlu missieri kien Ġużepp ta' Pawlu tal-*Qantara* minn Selmun… Issa sirt jien *Pawlu tal-Qantara*…"

Malli għidtlu dan intbaħt li issa kien aktar komdu; Kristinu kien jaf sewwa liema bniedem jew liema nies li hu ġa jaf li jrid jorbot miegħi. Bħallikieku jiena bħala jien ma kont xejn, kont barrani għal kollox; imma issa li jaf minn liema familja ġej, jien kont għandu bħala wieħed min-nies tal-*Qantara* li hu ġa jaf u allura issa ma kontx għadni l-barrani għalih, imma sirt midħla tiegħu. Lil tal-Qantara kien jafhom, kien jaf lin-nannu jew forsi kien ukoll jaf lil missieri jew lil xi ziju, jew kien sema' lil min isemmigħhom fis-sewwa.

Ftit tista' tinftiehem din il-biċċa, imma l-laqam fl-irħula tagħna kien ikollu dan l-effett ta' rabta soċjali li llum inqatgħet kważi għalkollox minkejja l-ħtieġa li xorta waħda jħoss il-bniedem li jorbot lil min ikun qiegħed jitkellem miegħu ma' forom soċjali ġa stabbiliti jew magħrufin. Illum il-bniedem jieħdok talli inti, ukoll jekk qatt ma rak. Irid jinbena l-pont soċjali biex ikun hemm il-komunikazzjoni xierqa. Dari s-seħer u l-ħtieġa tal-laqam kien biex jinfirex mill-ewwel u bla telf ta' żmien il-kuntatt soċjali bejn il-bnedmin li jkollhom bżonn jikkumnikaw flimkien.

"U inti kemm għandek żmien Kristinu?" staqsejtu. U wieġeb kif soltu nwieġbu bil-Malti.

"Daqs ħarruba għandi!" qalli bi tbissima.

Karmnu raġel ta' tmenin sena, jgħidulu *Ta' Żamżam*, ommu kienet minn *Taz-Zekkin*. Zikkin kienu flus ta' dari, qalli Karmnu bi tbissima. Imma mhux għax huma kienu tal-flus!

"Skola mort," qalli bi tbissima, "imma xorta kien ikolli papoċċa waħda biss għax l-oħra kienet tkun fil-but ħalli sservi aktar! U ħa ngħidlek, kif kienet Malta kienet id-dinja kollha."

Missier Kristinu kien bidwi, jaqla x'jiekol mhux billi jaħdem ir-raba' tiegħu biss, imma billi wkoll jaħdem lil ħaddieħor li kien iqabbdu jgħinu matul is-sena. Missieru kien jaħdem lejn l-Aħrax, lejn Għajn Tuffieħa jew 'il fejn iqabbduh jaħdem bdiewa oħrajn.

"Aħna kellna r-raba' lejn ix-Xifer, kien hemm *plier*… minnu lil hawn, lejn ix-Xifer kien tagħna kollu, taħt il-furtizza Campbell. Kien hemm xatba konna ngħidulha x-xatba taz-Zekkin."

Dak il-waqt ġiet quddiem għajnejja praspura li kien jirrakkonta missieri Ġużepp meta fi tfulitu kien ma' sħabu jirgħa l-merħla u kien fettillu jrid italla' mogħża jew nagħġa fuq il-*plier*! Il-plier kien bħal binja wieqfa b'fuq nett ġebla mdaqqsa b'toqba kbira fejn kienet iddur ix-xatba tal-injam. Ix-xatba kienet tkun dari tagħti għal oqsma ta' raba' jew għal xi razzett, u kienet tkun magħluqa biss b'firroll tal-ħadid li jista' jinfetaħ xħin wieħed irid. Imma kien hemm ftehim ta' etika u ta' rispett bejn il-gabillotti illi ħadd ma jista' jaqbad u jiftaħ xatba jew bieba bla permess ta' sidha. Li taqbad u mqar iġġerri l-firroll mingħajr il-kunsens tas-sid kien ifisser skass daqslikieku dħalt tisraq.

Malta Qadima

"Jiena hawn il-Mellieħa għixt, u fi ċkunitna lanqas dawl ma kien hawn. Konna kullimkien lampi tal-pitrolju jew bix-xema'. Imma fi żmien Boffa, f'xi l-1958 jew hekk, ġabulna d-dawl imbagħad. Kien prim ministru hu. Qabel meta jidlam… aħna konna erba' aħwa… imma kien jiġi billejl meta jibda jidlam wieħed bis-sellum u bil-pitrolju u jixgħel il-fanali. Kien ikun hawn qisu wieħed f'kull kantuniera…

"Lanqas dranaġġ ma kien hawn meta kont tifel jien hawn il-Mellieħa. Kien jiġi wieħed bit-tank fuq it-trakk. Qabel kien ikun hawn wieħed bil-bagħal u kien ikollu bettijja fuq il-karettun. Jiena trakk bit-tank niftakar… kien jiġi kuljum kull filgħodu tafx u kulħadd inewwillu min il-barmil u min is-*slopp*. Niftakar lil wieħed jismu Kola kien jiġi u jieqaf kull passejn u jbattal kull filgħodu."

Id-drenaġġ, mhux fil-Mellieħa biss imma madwar Malta kollha, kien dam ma daħal sewwa. Mas-snin il-karettuni jew it-trakkijiet għaddejjin kull filgħodu bir-raġel fuqhom miskin ibattal il-bramel tal-jum ta' qabel, ma dehrux aktar. Ftit ftit l-ewwel bdew deħlin il-fosos imħaffrin fid-djar privati għand dawk li kienu jkunu jistgħu, u wara

bdew il-fosos pubbliċi, fossa kull tant toroq biex kulħadd ibattal fiha matul il-jum. Il-fossa kienet titbattal darba fil-ġimgħa jew kull meta kien ikun hemm bżonn. Li jfisser li ma kinitx dehra rari tara lil nies għaddejjin sejrin ibattlu s-slopp wara l-lejl jew ukoll matul il-jum. Wieħed ħabib tiegħi qalli li kienet dehra ta' kull jum tara lin-nies sejrin il-quddies kmieni kmieni lebsin għonnella u bis-slopp f'idejhom u jħalluh ħdejn il-fossa biex ibattluh qabel il-quddies. Huma u telgħin lura d-dar jgħaddu jieħdu s-slopp tagħhom minn qalb ħafna oħrajn li jkunu qiegħdin fejn il-fossa. Ma nafx kien ikun il-lok fejn wieħed jieqaf jgħid kelma…

Huma dehriet li nqatgħu minn Malta ilhom issa snin twal. Imma tajjeb li wieħed ikun jaf bihom sewwa u jkun jaf kif kienu jgħixu ta' qabilna ħalli nkunu aktar nistgħu napprezzaw fejn wasalna. Mhux biss, imma dan it-tagħrif ikun utli biex wieħed jista' jifhem l-għax u l-għaliex pajjiżna kien jgħaddi minn ċertu mard minn żmien għal żmien.

"Laqqas ilma ma kellna aħna, imma niftakar l-għajn u fl-aħħar kellna l-vit id-dar imma," qalli Kristinu. "Rużarju kuljum, fix-xitwa ġewwa madwar il-lampa tal-pitrolju u fis-sajf barra… kien ikun hemm xi wieħed jgħajjat ftit u kulħadd jgħidu miegħu barra… imma r-rużarju kuljum ma jaqta' xejn dak! Imbagħad iparlaw naqra fuq l-inkwiet li jinqala'. Indabbru rasna lil hemm imbagħad…

"Jiena kont naħdem ma' missieri fir-raba' wkoll," kien qiegħed jgħidli. "Dari kulħadd kien jaħdem ma' missieru fir-raba'. Jiena qbadt ma' wieħed kuntrattur jgħidulu l-*Gażżu* u mbagħad mort mal-Ingliżi Għajn Tuffieħa, mal-*commandoes* kienu jgħidulhom. Kont inkun *mess cleaner* jien, u mbagħad mort naħdem ukoll l-i*stores*, jew niżbgħu jew li jqabbduk insomma."

Il-*Miġbħa* (il-*Mixbħa*)

Kien wasal il-waqt li nitkellmu dwar l-għasel u n-naħal. Kristinu beda biex qalli li missieru kien daħħalhom fil-biċċa meta kienu għadhom żgħar. Mhux biss imma kienet sengħa li l-missier daħħal fiha lill-bqija tal-familja u għamel din l-attività bħala waħda ta' kulħadd bħallikieku qishom huma stess qolla mimlija enerġija u mimlija bżulija.

"L-ewwel kien ikollna l-*qolla*," qalli Kristinu. "Il-qolla kienet tkun qisha važun kbir jew ġarra dejqa tal-fuħħar fl-imgħoddi, iżda llum saru jagħmluha tal-injam biex tkun tiflaħ aktar għall-meltemp u saħansitra anki għas-silġ. Din il-qolla kienet titqiegħed qrib l-art fejn irid jirgħa n-naħal, jiġifieri li trid tkun qiegħda xi mkien qrib ix-xagħri miftuħin fejn in-naħal jista' jsib l-ikel tiegħu."

Il-qolla kienet titqiegħed xi mkien għall-kenn, ngħidu aħna f'xi għar, jew inkella kienu jpaspru huma stess xi għamla ta' kenn tas-sejjieħ ħalli jitqegħdu l-qolliet fihom. L-aħjar għerien huma dawk li jħarsu lejn nofsinhar u jitkennu mill-majjistral. Miġbħa tkun bħal għeluq bil-ġebel fejn titqiegħed il-qolla. Skont kemm tkun kbira l-*miġbħa*, jistgħu jitqegħdu qolliet, tnejn, għaxra, tletin, jew kemm ikun hemm bżonn.

"Minn Busewdien sal-Wardija naf b'mill-inqas tmien imxiebaħ kbar," qalli Karmenu ta' Luqa mill-Imġarr. "Il-miġbħa kienet tkunu kamra tas-sejjieħ b'armarju ġewwa li fihom iqiegħdu l-qolla… kull waħda kienet tieħu anki sa mitt qolla. Dawn l-imxiebaħ kienu jkunu baxxi, m'għola bniedem jew inqas. Hawn minnhom imsaqqfin bix-xriek, oħrajn bil-ħnejjiet, ħnejja wara ħnejja aħna ngħidulu *tordebomb* saqaf bi ħnejja wara ħnejja… kamra baxxa… wiesa' qisu tmien piedi u xi ħamsin sittin pied u magħluqa u kien ikun hemm nifs, toqob in-naħa l-oħra tal-bieb. Il-bieb ikun jingħalaq normali. Imbagħad kien ikun hemm toqob in-naħa tax-xemx, kollha lejn nofsinhar. Dawn it-toqob ikunu xi nofs pulzier minn barra għal ġewwa biex tgħaddi n-naħla minnhom. Quddiem il-qolla kien ikun hemm bħala kenn. Li naf jien ma kienx ikollhom siġar bħala kenn, imma xi ħajt biex jilqagħlhom anki mill-ġenb.

"Kienet tkun mibnija tħares lejn ix-xagħra għax in-naħal ikun irid jiekol… silla, fjuri, sagħtar… Hawn imxiebaħ ikunu fl-għerien, jagħlqulu quddiem l-għar… anzi biex ma jaħlux il-ġebel kienu jaqtgħu mill-blat stess u jibnulu quddiem. Imma dejjem lejn ix-xemx u fil-kenn tal-majjistral u tar-riħ fuq.

Il-qolla

"Issa minn ġewwa kien ikun hemm armarju tal-ġebel stess, bix-xriek fejn isserraħ il-qolla. Il-qolla kienet tal-fuħħar, speċi ta' ġarra min-naħa miftuħa kollha u mill-oħra miftuħa *żennuna*, tagħlaq għal tliet pulzieri. Imbagħad dawk it-tliet pulzieri tagħmilhom faċċata fejn dik it-toqba ta' nofs pulzier fil-mixbħa, u tkun miftuħa n-naħa ta' wara minn fejn inti tkun tista' tidħol taħdem.

"Imbagħad il-ferħ tan-naħal jew issibu barra, imma ġew li daħlu waħidhom għax ixommu li kien hemm in-naħal u jidħlu ġol-qolla u jabita hemmhekk. Meta l-qolla timtela jkollok *iż-żjidiet*. Kull armarju tnejn tnejn. Iż-żjieda kienet tkun qisha qolla tal-fuħħar ukoll tidħol fuq wara tal-qolla. Tkun miftuħa mill-ġiex naħat u bla żennuna. Jekk in-naħal ma jkollux fejn iżid fil-qolla fejn beda jaħdem, aktarx jaħrablek. Iż-żjieda ntuhielu qisu fl-ewwel ta' Frar, iżżidlu l-qolla biex ikollu fejn jaħdem u mbagħad intuħ oħra qisu għal nofs April u jekk tkun sena tajba u jkun hawn x'jiekol in-naħal, jibqa' jżid iżid. Ġieli anki wasal sa tlieta jew erba' żjidiet. Imbagħad ittih nofs żjieda, qisu ċirku jkun… għalli jista' jkun…

U fil-każ tal-kaxxi jibdew b'kaxxa bħala miġbaħ u jibdew iżidulu l-għoli…

Ferħ li *Jofroħ, jew fergħ* li *jofrogħ*

"Mela biex tibda trabbi n-naħal," qalli bil-lajma Kristinu, "tista' jew issibu l-*ferħ* tan-naħal… ikun imdendel ma' xi siġra jew ma' xewka jew ma' sagħtra… ma tistax tgħid ma xiex ikun… ikun gozz, hekk, naħal ikun kollu fuq xulxin ikun… imbagħad tagħmel il-ġarra maġenbu u xi mkien ikun irid imur hu! U jkun irid jidħol ġewwa. Dak ikun inqata' biċċa minn ma' ommu, aħna ngħidulu *jofroħ*, allura hu jkun irid isib dar ġdida u jrid jidħol xi mkien."

Dan ifisser li waqt il-ħajja bieżla tan-naħal madwar ir-reġina tagħhom, xi wħud minnhom donnhom jikkonfoffaw bejniethom, isibu reġina oħra u jinxteħtu magħha u jkollhom jitilqu lil hemm isibu darhom! Kull ferħ irid ikollu reġina waħda biss u hi biss tbid il-bajd.

"In-naħal *jofrogħ* għal Marzu, April," qalli Ninu. Ninu Bonanno tan-Nezz, hu Mellieħi ħabib kbir tiegħi li laqqagħni ma' Kristinu. "Għax ix-xagħri jibdew ikunu kollha ward u mimlijin *pollen* u *nectar*. Meta ngħidu jofrogħ iġifieri jkun hemm xi żewġ jew tlitt irġejjen u jitilqu u jieħdu magħhom għad ta' naħal biex jibdew ħidma għal rashom. Jivjaġġaw fit-tul tafx! Min jaf sa fejn jaslu biex isibu fejn joqogħdu!"

Ninu jħobbu wisq l-ambjent naturali, u jifhem ukoll kemm kliem ta' għerf missirijietna ntilef f'kull qasam tal-ħajja marbuta man-natura u mistrieħa magħha. Semmieli dan l-aħħar li kien jisma' lil missieru jgħid li nannuh Pawlu kien ikun jaf bla ma jfallilu l-ħin billejl billi jħares lejn fejn tkun waslet it-*trajja,* għadd ta' kwiekeb forma ta' vjolin, waqt li Vanew ix-xiħ li kien mill-Miżieb, il-Manikata, u li wara mar jgħix Kemmuna, ma kienx ifallilu ħames minuti meta jgħid il-ħin skont il-qagħda tax-xemx.

"Meta ssib ferħ," qalli Karmenu, "ikun fejn jiftillu dak! U ddaħħlu lejn il-kaxxa… qabda naħal u jkollu r-reġina u jkun xeba' mal-oħrajn. Imma jkun ix-xiħ li telaq u mhux ix-xiħ li baqa' hemm. Ir-raġuni ttik li telaq iż-żgħir, imma jkun ix-xiħ li telaq! Tgħid x'tgħid, il-Maltin nibqgħu ngħidulu ferħ naħal! Bl-Ingliż jgħidulu kolonja, jew *swarm* fil-fatt. Ikun hemm reġina li taf lin-naħal u meta jikbru tippreparalu reġina oħra ħalli jibdew jieħdu ħsieb huma."

Meta r-reġina tkun għadha żagħżugħa n-naħal ma jofrogħx imma meta tixjieħ u ma tbidx bajd biżżejjed jintebaħ li m'għadhiex tajba u jkun irid ibiddilha. Allura jibda jaħseb biex ikollu reġina ġdida. Aktarx, mela, li l-ewwel ferħ li jitlaq mill-qolla, ikollu miegħu lir-reġina x-xiħa li titkeċċa 'l barra u magħha tieħu għadd ta' naħal biex tibda taħdem f'qolla ġdida xi mkien ieħor. Il-fergħ irid dejjem jara li miegħu għandu r-reġina.

"Fil-qolla dejjem ikun hemm reġina għadha mhix mifsuqa," qalli Charlie. "In-naħal idur magħha biex dejjem jipproteġiha minn xi reġina oħra. Meta tufsoq ikun il-waqt li titlaq hi fil-ferħ magħha. In-naħal ikun jaf għalxiex dieħel meta jofrogħ, għaliex qabel jitlaq jitkebbeb sewwa u jimtela sewwa bil-għasel ħalli malli jasal ikollu biżżejjed ħalli jibda jaħdem ix-xehda f'xi qolla ġdida.

"Imma meta nkun naf liema hi r-reġina t-tajba, nimmarkaha fuq darha b'qatra ċkejkna ta' żebgħa, dabra ċkejkna ħalli nkun nista' nagħrafha meta tmur ma' xi ferħ 'il quddiem. Kull sena jkolli lewn differenti… nuża l-abjad dis-sena u 'l quddiem inkun naf meta kienet ġdida r-reġina.

"Naqtalha wkoll biċċa ġewnaħ ħalli ma ġewwa tkun tista' tmur fejn trid… ir-reġina qatt ma toħroġ. Imma dejjem ġewwa tbid. Iżda meta tofrogħ malli tixjieħ, ma tkunx tista' ttir sewwa u taqa' mill-ewwel fejn il-qolla. X'jiġri allura? Il-ferħ jerġa' jidħol u jieħu miegħu reġina ġdida. Jiena nsib lill-qadima u nara mbagħad x'nagħmel biha mbagħad.

"Malli jkolli l-ferħ ġdid nara liema hi r-reġina l-qadima u nneħħiha, jekk tkun għadha hemm. Malli l-ferħ jofrogħ nara b'attenzjoni kbira liema reġina bdiet tbid. Dik li tkun bdiet tbid tkun il-qadima għax l-oħra la aktar żagħżugħa jkun fadlilha ftit oħra qabel tbid. Ir-reġina tieħu erbatax-il jum minn meta tufsoq qabel tista' tibda tbid… sakemm tikber, timmatura, tieħu ftit saħħitha, titgħammar…"

Ikun liema naħal ikun li jitlaq jew li jibqa', il-fatt hu li għadd ta' naħal bir-reġina miegħu jrid issa jibda familja ġdida. Ma' kull ferħ li joħroġ jista' jkun hemm aktar minn reġina waħda biex jekk xi waħda tinstaram, ikun hemm l-oħrajn. Naħal ikun hemm ħafna; jekk tmut xi waħda ma jkun ġara xejn li jxekkel il-ħidma tal-ferħ. Iżda r-reġina hi importanti bil-bosta għax jekk ikun hemm waħda u tmut hi, il-ferħ jispiċċa fix-xejn. Malli jaslu u jsibu xi post tajjeb biex ikunilhom qolla, u jkun hemm xi toqba mnejn jgħaddu, in-naħal jibdew il-ħidma tagħhom mill-ewwel u bla telf ta' żmien. Imma jibda wkoll il-gwaj! Għax ma jistax ikun hemm aktar minn reġina waħda ma' kull ferħ. Allura ssir ġlieda u min jirbaħ isaltan u l-oħra tmut!

"Meta dan il-ferħ il-ġdid jidħol kollu fil-qolla," qalli Ninu, "tagħlqu u tagħmillu njama jew ġebla biex ma joħroġx għax hu hekk ikun irid u tagħmillu toqba biss biex ikun jista' joħroġ meta jrid imma… Imbagħad tieħdu fejn trid… u jista' jkollok aktar minn qolla waħda mbagħad… tlieta jew erbgħa jew kemm trid."

"Jien naf li min jaqbad u jaqsam lin-naħal hu flok iħallih waħdu," kien qiegħed jgħidli Karmenu.

"Aħna ngħidulu *xxettel* il-ferħ u jkompli jaħdem bħal qabel imma jkun hemm ġiext iqliel."

"In-naħal hu dejjem l-istess naħal, imma n-naħla jkollha fażijiet differenti. L-ewwel tibda tnaddaf il-kaxxa jew il-qolla, imbagħad xħin tikber iżjed tieħu ħsieb il-kaxxa, imbagħad xħin tikber iżjed tispiċċa ġġib il-*pollen* u hemm tmut. L-istess sistema li kienu jgħidu l-antiki.

"Tkun qolla antika... dak ikollu *ż-żiftur*, jew *żiftar*, jgħidulu *propolis* għandikun bl-Ingliż... u fix-xemx... iż-żiftur hu dak li jkaħħalha bejn qolla u oħra u jissiġillaha, ikun materjal stess tiegħu, qisu qatran tat-toroq! U xħin din il-qolla antika tħalliha fix-xemx tagħmel ċertu riħa u l-ferħ li jkun għaddej ixommha u jmur lejha u jidħollok fiha u jibda hemm. U tkun attent biex jekk tarah taqbad tieħdu fil-qolla tiegħek. Għax hu anki ma' ħajt jeħel... u dejjem għal għajn ix-xemx."

Skont Charlie taż-Żwaff, meta l-pjanti tax-xagħri tagħna jkunu għadhom bil-blanzun għadu jrid jiftaħ fi fjura, ikollu fuqu sustanza biex ma tintmessx mill-insetti ħalli ma tinqeridx. Il-blanzun tari inkella jittiekel mill-insetti. Imma n-naħla għandha ħabta tieħu minn din is-sustanza bla ma tagħmel ħsara lil blanzun u tużaha biex taħdem dan iż-żiftur iswed. Bih in-naħla tkaħħal sewwa x-xquq li jkun hemm fil-kaxxa. Tużah ukoll biex tissiġilla jew tiftaħ bħal ventilaturi ħalli trewwaħ il-qolla. Din il-ventilazzjoni n-naħla toħloqha anki biċ-ċaqliq ta' ġwenħajha.

Iż-żiftur ikun sustanza twaħħal qisha kolla u jekk tħollha fl-alkoħol tipproduċi qtar tajjeb ferm jekk wieħed jieħdu meta jkollu gerżumtu tuġgħu.

Ix-Xehda

"Ix-xehda jaħdem kollox fiha hu, in-naħal..." qalli Karmenu. "Ix-xehda tal-kaxxi tkun artifiċjali jew inkella jżidha hu, imma tal-qolla kollox in-naħal jagħmel... jibda jagħmel ix-xehda, u jekk ikun bikri, jibda *jimla* mill-ewwel. Fix-xitwa jkun rieqed in-naħal, ma jaħdem xejn. Imma meta tibda riesqa r-rebbiegħa, taf inti n-natura, jibda jaħdem mill-ewwel, jibda jarma u jibda jimla... u dejjem toqgħod attent għal xi ferħ biex jekk jaħrablek xi wieħed tkun pront tagħmillu l-qolla tiegħu.

"Malli jidħol fil-qolla l-ġdida jibda jagħmel ix-xema'. Ix-xehda! F'nofstanhar jagħmel xehda daqs idi! Ix-xema' tinħadem bl-għasel li tiekol in-naħla, kemm hu hekk, għal kull xi erbatax-il kilo għasel li tiekol, tagħmel, tibni kilo xehda. Ma jkunx hemm miljun ta' naħal! Minn jaf kemm ikun hemm! Ġieli qolla mliha.

"Ikollok ċappa naħal. Imbagħad jibda jagħmillek *qażwet*, iġifieri l-ferħ daqs qanfud kien fih! Hekk konna ngħidu. Għax il-qanfud issibu kobba u n-naħal issibu kobba l-istess ħaġa. Għax hi... jkun forogħ u mbagħad tispiċċa... aktarx li dik is-sena l-qolla *għakset* ħafna għax ħarbulha ħafna naħal u aktarx li tmutlek...tibqa' sejra lura u tmutlek.

"Fix-xehda tibda l-produzzjoni, ġot-toqob tax-xehda jbidu l-bajd għad-duqqajs, tkun ċertu parti tax-xeħda, parti oħra għall-għasel... Hawn min jgħid li ddum xahar u nofs, min jgħid tliet xhur... imma jien qatt ma rajt gzuz ta' naħal mejjet... imutu ftit ftit għaxra qodma u jitilgħu għoxrin ġodda imma ma tarahomx.

"Mill-mergħa jiġi bil-*pollen* ma' saqajh u l-*meraq tal-warda* jgħidulu, u jkun f'post merfugħ sewwa fin-naħla. L-għasel prinċipalment hu ikel għad-duqqajsa. U għan-naħal ukoll matul ix-xitwa. U aħna noħduhulha, aktarx għal Sant'Anna, għas-sitta u għoxrin ta' Lulju. Voldieri jikkalkulaw meta jaqtgħuh, għax wara jibda jiekol minnu hu stess. In-naħal irid jgħix. Issibu jgħix u jaħdem anki fis-sajf, imma mhux daqs ir-rebbiegħa, minn Marzu... hekk ir-rebbiegħa... fi żmien il-ward. U f'Ġunju jkun hawn is-sagħtar...

"U ħaġ'oħra, meta jkun fil-qolla x-*xehed* taqtgħu, inti u taqtgħu tkun tista' tinnota xi żmien ikun ħa minnu. Hekk, fi żmien is-silla jkun magħmul iktar *ratbi* u iktar kulur ħamrani, u l-għasel joħroġ samrani, iswed, u meta taqta' x-xehed tas-sagħtar joħroġ deheb hux, anki x-xema' tkun safranija ħafna. Kull perjodu jkun jidher minn fejn ikun qed jirgħa.

"Issa jidher li tal-kaxxi jaqtgħu fil-perjodu li jkun, tal-ħarrub għalih, ta' żmien is-silla għalih u dejjem joħduhulu. U t-togħma tal-għasel tkun tvarja... ta' żmien is-sagħtar tkun fina iżjed. Tas-silla tkun tagħma oħra. U ddubbajt ftit m'għand Salvu minn Kemmuna dis-sena, u itjeb żgur t'hemmhekk!"

Organizzazzjoni Soċjali

"Għar-rebbiegħa jibda x-xogħol il-kbir," komplieli Kristinu. "In-naħal jikber u jibda jagħmel ix-*xehda* u hu stess jagħmilha ġewwa u mhux barra għax inkella tinħall bix-xemx, hux. Hu stess jibniha u jagħmilhom issetjati hekk waħda wara l-oħra fil-qolla.

"Meta jasal il-waqt hu jbid fihom dawk, u meta jasal il-waqt tal-għasel jibda jieħu minn fuq il-fjuri, jibda mill-ġarġir u mill-fidloqqom... is-sagħtar iħallih għall-aħħar għal Ġunju... imma qabel ikollu l-kappar, il-berwil... il-fjuri kollha tax-xagħri jdurhom. Hu anki fuq l-għansar jirgħa aktar tard... u fuq is-silla... il-fjuri li jsib kollha jirgħa fuqhom."

In-naħla ma tibqax biss fuq il-fjuri tax-xagħri, imma donnha l-ward li naraw biex iżejnu u jfewħu 'l djarna xejn mhuma għal qalbhom, għax ma jħobbx iddur fuqhom. In-naħla tirgħa wkoll fuq ir-ranċiż,

fuq il-pepprin kollu, fuq il-ħarrub, fuq il-lewż, fuq il-ħannewija u fuq xi oħrajn.

"Għasel tas-sagħtar ikun għax il-fidloqqom u l-ġarġir jispiċċa kollu u jibda s-sagħtar u jkun l-aħjar għasel dak. Hu l-aħjar ikun. Meta jispiċċaw il-fjuri kollha jibqa' s-sagħtar u jibqa' jirgħa fuqu biss."

Fid-dinja hemm naħal li hu daqs nitfa, żewġ millimetri kollox, u hemm oħrajn jikbru daqs 4 ċentimetri. Il-ħidma soċjali hi bbażata kemm fuq ħidma kollettiva, trobbija u tkabbir tal-familja, kif ukoll fid-difiża. In-naħal għandu s-saħħa tat-tingiża qawwija tiegħu, u kapaċi jdawru lill-għadu li ried jagħmlilhom ħsara, jagħlquh qaqoċċa u bis-sħana kbira li jiġġeneraw biċ-ċaqliq tagħhom, joqtluh. Kristinu fehemni li hemm tliet kwalitajiet prinċipali ta' naħal fl-istess ferħ.

Hemm in-naħla fattiga, jew in-*ners* li dejjem ġewwa, u hemm naħla ħaddiema li dejjem tittajjar fuq ix-xagħri. L-ewwel waħda ma toħroġ qatt u ddur ġewwa tnaddaf u tindokra u żżoqq lin-naħal iż-żgħir jew lid-duqqajs, għadu lanqas sura ta' naħla ttir ma għandu, għadu dud mkebbeb ġol-fosdqa fiċ-ċella li biditu fiha r-reġina. Meta d-duqqajs isir naħal bil-ġwienaħ, ikun għadu ferħ, u ma joħroġx barra. Isir ftit ftit hu stess naħla ners. Din in-naħla ta' ġewwa, tagħmel l-għasel, bħallikieku kienet qed trabbi lill-frieħ hi, tagħmel ix-xogħol ta' fattiga u tibqa' ġewwa sakemm jgħaddu tliet ġimgħat sħaħ tagħmel dan ix-xogħol. Il-ferħ jikber u jiżviluppa sewwa bħala naħla għal tliet ġimgħat sħaħ u ma joħroġ barra qatt għax ikollu xogħol ġewwa xi jwettaq.

"Bl-ikel li jkun ħa mill-fjura, in-naħal ħaddiem imur jagħlef lill-frieħ li jkun in-naħal għadu żgħir fil-fosdqa tiegħu. Imma l-għalf isaffih in-naħal li jkun hemm ġewwa, ineħħilu l-ilma minn ġo fih u jsir għasel. In-naħal li jkun fuq ix-xagħri jkollu l-*pollen* ma' saqajh u l-ikel mill-fjuri, ikollu n-nektar u jdaħħlu kollu ġewwa fil-qolla. Imbagħad ikun xogħol in-naħla l-oħra li tagħmel ix-xogħol fil-qolla ħalli dak li ġab in-naħal ħaddiem jinbidel f'ikel għan-naħal li jkun għadu qisu dud żgħir."

"In-naħal ta' ġewwa jieħu l-ikel biex iżoqq liż-żgħar u jżoqq ukoll lir-reġina, għax ir-reġina ma tikolx waħidha. Mela n-naħal ħaddiem idaħħal il-*pollen* u l-ħelu mill-fjuri, ikun qisu fi xkora taħt żaqqha, imbagħad jieħduh in-naħal ners biex isaffuh u jaħdmuh ħalli jżoqqu bih lid-duqqajs u jżoqqu wkoll lir-reġina. L-għasel in-naħal ners jagħmluh.

"Meta jgħaddu tliet ġimgħat in-naħla ners issir naħla ħaddiema u n-naħla ħaddiema tmut għax tkun ilha taħdem matul rebbiegħa sħiħa. Jiġifieri d-duqqajs issir naħla ners jieħu ħsieb iż-żgħar u jagħmel l-għasel, in-naħla ners issir naħla ħaddiema tiġri lil hemm u lil hawn tfittex l-ikel, imbagħad tmut."

Ir-Reġina u d-Duqqajs

"In-naħal kollu jiġi mir-reġina, kollu kemm hu! Kollu hi tbidu!" qalli Kristinu. Ġieli jkun hemm xi darba reġina mhix tajba u ma tirrokka u n-naħal imbagħad jibda jbid hu stess. Għax propjament in-naħla hi dejjem mara. In-ners u n-naħla ħaddiema huma kollha nisa u kollha jistgħu jbidu. Imma jekk ma jkunx hemm reġina n-naħal stess jibda jbid hu, imma n-naħal li joħroġ ma jkunx tajjeb u l-qolla tispiċċa mbagħad. Jekk tkorri r-reġina imma... in-naħal li jfaqqas ikun bagħal għax ma jkunx tajjeb.

"Biex tiġi reġina oħra hi stess trid tieħu ħsieb tbid ġo fosdqa kbira, ikun hemm fosdqa apposta kbira fit-tarf tax-xehda jkun hemm postijiet, fosdqa akbar imma, aktar twila, tkun fit-tarf, fit-truf, ikun hemm kemm il-waħda, imma tbid ġo fihom u joħorġu rġejjen! Issa kif joħorġu rġejjen hi taf; hi u l-ħolqien! Lir-reġina jgħammarha raġel apposta, ikun dejjem idur fis-sema tiela' u nieżel, sejjer lil hemm u lil hawn, biex tara min minnhom hu l-aħjar ħalli jgħammarha! Ir-reġina m'għandhiex x'tagħmel ħlief tbid, lejl u nhar, u xħin jgħammarha jaqa' u jmut. U fix-xehda jkun hemm ukoll ċella fejn tbid il-bagħal, ikun ir-raġel dan, bl-ingliż jgħidulu *drone*, ikollu ċella akbar minn tan-naħal nisa. Imma ċ-ċelel ikunu kollha l-istess għamla, ikunu kollha b'sitt iġnieb. Imma min ikun għall-irġejjen, min għall-bgħula biex jgħammruha u min għall-bqija tan-naħal."

"Fil-qolla ma tara xejn, imma fit-tilar tara kollox," qalli Ċisju. "Jekk min irabbi n-naħal ikollu kaxxi flok qliel, tista' tgħolli t-tilar u tara li trid. U tara lir-reġina, lill-bagħal, lid-*drones*, lill-bajd tan-naħal... id-duqqajs ġieli *jufqos*. Fil-bidu hu, in-naħal jibda *jneffaħ* ix-xehda, imbagħad tbid għalxiex trid hi, ir-reġina. Għal bgħula tbidhom fuq naħa, għall-ħaddiema tbidhom fuq oħra... u skont ma trid hi jufqos... Jekk trid tagħmlu bagħal u jekk trid ittih *royal jelly* tagħmlu rġejjen, u tqassam hi...

"In-natura min jaf kif taħdem! Imma n-natura ma tagħmel xejn għal xejn. Kulma tagħmel tagħmlu b'għan. Issa dan il-bagħal ma jagħmel xejn ħlief jgħammar lir-reġina. U la jirgħa u xejn, dejjem ġewwa hu wkoll, u jekk ma jmutx hu wara li jgħammarha, in-naħal stess idur għalih u joqtluh."

Ġbir l-Għasel

Karmenu ta' Luqa tani wkoll xi tagħrif dwar kif isir ġbir l-għasel.

"Jien dan it-tagħrif li naf dwar l-għasel," qalli, "ġibtu mingħand missieri u mingħand iz-ziju, li kieku għadu ħaj għandu xi mija u għoxrin sena... imma nħobbu wisq in-naħal... avolja jien allerġiku, u nilbes dak il-kappell il-kbir, ngħidulu *mustaxija,* u l-ingwanti għax jekk taħbat għalija naħla, nintefaħ

jien! Fl-antik kienu jagħmlu ftit mustaxija kemm joqgħod wiċċek. U malli miet missieri miet in-naħal miegħu kollu. U malli nidħol ikolli d-duħħan miegħi, ikun ħmieġ niexef taż-żiemel jew tal-bagħal u n-naħal l-aktar li jibża' l-aktar mid-duħħan. Anki mill-pipa jew mis-sigarett jibża'. U hawn min jindilek bil-basal. Imbagħad malli tidħol, jagħmlu ftit duħħan fuq pala tal-bajtar, tressqu lejn il-qolla, in-naħal jibża' minnu u joħroġ barra u inti taħdem fin-nadif u mhux bin-naħal idur migħek. U tibda min-naħa ta' ġewwa u tfarfru 'l barra u tagħmel l-għasel fil-barmil jew fil-banju li jkollok. Ix-xehda fejn ikun hemm id-doqqajs u l-bajd ikun issiġillat.

"Ix-xehda tkun xi pulzier u nofs ħoxna, u jkunu waħda wara l-oħra. It-tonda ma tkunx tqila biex taqtagħha, kemm iddawwar is-sikkina hekk… tiġi forma ta' platt. Imma dawk li jkunu tul żewġ żjidiet ġieli allura jkollok tqattagħha… u allura titlef xi għasel. Jekk tkun tonda l-qolla jista' jkun hemm xi sitt, u ġieli… qatt rajt balla tafal? Hekk tkun, ġieli x-xehda mimlija għasel! Imbagħad ġieli jkollok naqra għasel fin-nofs u l-bqija jkun għadu vojt. Ma nafx x'inhi r-raġuni… jew tinzerta xehda ftit għasel u l-bqija jkun duqqajs. U tirranġa… u dejjem taqta' u tħalli l-qolla xi pulzier u nofs nieqsa.

"L-għasel konna nħalluh fid-dlam għal xi siegħa, fil-barmil…imbagħad konna nagħsruh bejn idejna… l-ewwel għal ġol-bramel, inħallu x-xehda toqtor mal-lejl… u tiġbor kollox. U l-għada trid taħsel u tnaddaf kollox għax inkella n-naħal jerġa' jdur għalik! U x-xema' ngħalluhom fl-ilma u noħorġu x-*xema' verġni* minnhom u dak l-ilma li joħroġ mit-tgħolija kienu jagħmlu l-*qagħak tal-qastanija*. Kienu jżidulu s-smid, ikun ilma ħelu u x-xema' jbiegħu għall-quddiesa, kienet tiġi blokka daqshekk… imma l-ilma meta jitgħalla bix-xehda fih konna ngħadduh minn ġo xkora ħalli nsaffuh, inneħħu n-naħal il-mejjet u hekk. Ikun fih xi ħmieġ fil-qolla, xi tiben jew xi ħuxlief… anki l-wiża tiġi għal sehemha!"

Tilari

Bil-qolla ta' dari mqiegħda fil-miġbħa jew bil-kaxxi u t-tilari tal-lum, il-ħidma baqgħet ftit jew wisq l-istess. L-istess problemi llum ġew iffaċċjati b'sistema aktar mgħarrfa wara studji xjentifiċi li saru.

"Illum bit-tilari naħdmu," kien qiegħed jgħidli Kristinu. "Naqalgħu t-tilari mill-kaxxa, ejja ngħidu taqla' x-xehda mill-qolla, tfarfar dawn it-tilari min-naħal u tpoġġihom ġo kaxxa oħra. U ġġibhom id-dar, tqaxxarhom sewwa, għax l-għasel ikun issiġillat sewwa tafx, imbagħad tieħdu biex tagħsru. Jew tuża l-*iżmellatur* biex tieħu l-għasel… flok tagħsru t-tilar taqbad u ddaħħlu f'magna apposta u tibda ddur u tbattal l-għasel minnu bid-dawrien tagħha.

"It-tilar trid tnaddfu tajjeb jekk trid terġa' tużah. Jekk ma jkollux tilar in-naħal ikun irid jagħmel ix-xehda hu stess. Imma jekk isib ix-xehda lesta jkun jista' jinxteħet aktar fuq l-għasel għax isib ix-xogħol lest. U ma jitgħażżinx tafx billi ma jagħmilx ix-xehda xorta waħda jinxteħet jaħdem aktar. Tista' tqiegħdlu xehda apposta, qisha xehda mibdija minn xi naħa jew oħra u hu jkompli jibniha waħdu u jibda jibni ċella ċella. U r-reġina tbid bajda waħda f'kull ċella, dejjem iddur u tbid. Ara kemm ikun għaddejjin u kemm huma sbieħ biex trabbihom u kemm titgħallem minnhom.

"U n-naħla ners iddur magħhom. Imma mbagħad minn nitfa ta' bajda ssir dudu u pupa u jsir duqqajs. Imma mbagħad wara xi ħamest ijiem tissiġillaha lit-toqba, tkun għalfitha biżżejjed in-ners u tħalliha mbagħad għal xi wieħed u għoxrin ġurnata sħaħ. Imbagħad id-duqqajsa stess tibda ċċarrat is-siġill u tkun trid toħroġ. U n-ners tgħinha tqatta' s-siġill biex toħroġ.

"L-għasel ma jkunx fl-istess naħa fejn ikun hemm id-duqqajs, ikun xi mkien ieħor, jista' jkun mal-istess xehda tad-duqqajs. Imma meta niġbru l-għasel naraw li ma jkunx fiha duqqajs ix-xehda. Imma l-biċċa l-kbira jkunu tilari differenti. Inti hekk trid tagħmel, jekk tara li x-xehda fiha d-duqqajs, ma trid teħodhielhom. Il-biċċa l-kbira jkun magħżul sewwa. Fix-xehda jkun hemm post ukoll għal bagħal, imma dan ikun bagħal apposta biex jgħammar ir-reġina."

Ninu qalli li malli jaslu n-naħal ta' ferħ ġdid jasal fil-qolla, jinbeda x-xogħol minnufih. Min jibda jibni x-xehda u min imur fuq il-mergħa għall-ikel. Ir-reġina tibda tbid mal-elf u ħames mitt bajda kuljum u jsiru duqqajs f'dawk it-toqbiet tax-xehda. Issa l-ikel li jġibu n-naħal ħaddiema jkun iridu jagħmlu minnu kemm ix-xehda kif ukoll l-għasel. U għalhekk min ikollu l-kaxxi jkollu aktar għasel, għax ma jkunx hemm bżonn issir ix-xehda u b'hekk isir aktar għasel.

"In-naħla aktarx tagħmel l-għasel naħa u jkun hemm duqqajs naħa oħra," kompla Ninu. "Imma ġieli jkunu nofs u nofs. Ara jekk ikollok il-kaxxi bit-tilari, li hu l-metodu modern, ikun hemm xibka biex ir-reġina ma tkunx tista' tgħaddi tbid fejn trid hi. Ikollha biżżejjed fejn tbid f'tilari apposta u n-naħal jgħaddi min-naħa għall-oħra bla tfixkil."

Meta t-tilar kollu għasel jinqala' mill-kaxxa, ikun bix-xehda kollu għasel. Il-qxur tax-xehda, li fil-fatt ikun is-siġill magħmul ukoll mix-xema', jitqaxxar u jitqiegħed f'banju kbir apposta. Dawn il-biċċiet tax-xema' jitqiegħdu f'kaxxi apposta għal għajn ix-xemx. Il-kaxxi jkunu suwed minn ġewwa u mgħottijin bil-ħġieġ ħalli jiġbdu aktar is-sħana tax-

xemx. Bis-sħana fil-kaxxa ix-xema' ddub, u meta tinħall sewwa, ssir xagħma verġni li tista' tintuża għal ħafna prodotti.

"Dawk il-qxur li naqta' mit-tilar, ikun xemgħa pura,"qalli Charlie. "Jiena ndewbu bis-sħana tax-xemx… niffiltraha xi darbtjen ix-xema' u tiġi pura u sabiħa, tkun tajba biex jagħmlu l-bambini jew pasturi tax-xema', jiġu għaliha għal-lostru… jużawha għall-*make up* li jużaw in-nisa… Fil-kaxxa ma ddubx ix-xema' tax-xehed, għaliex l-ewwel nett għandu qisu sustanza sewda biex ma tħallihx idub mill-ewwel, kif ukoll minħabba t-trewwieħ tan-naħal fil-kaxxa."

Ma' Charlie taż-Żwaff rajt it-tilari tax-xehed fil-kaxxi kollha duqqajs jew għasel jew għadhom nofshom battala. Malli jqaxxar is-siġill jibqa' biss ix-xehda mimlija għasel u din titqiegħed fl-iżmellatur li jdur jew b'mod mekkaniku jew manwali, ma' għadd ta' tilari oħrajn. Ix-xehda fit-tilar bid-dawrien titbattal sewwa mill-għasel li jinżel f'post wieħed. It-tilar jitqiegħed mill-ġdid fil-kaxxa ħalli jerġa' jibda x-xogħol fuqu min-naħal. L-għasel jitqiegħed f'post apposta fejn jiġi mnaddaf, iffiltrat sewwa u maħżun lest għall-konsum tal-bniedem.

Naħla Għalliema

"Imma dak l-għasel kollu mela għalfejn jagħmluh?" staqsejt jien.

"In-naħla ma tagħmilx l-għasel għall-bniedem!" qalli Kristinu. "L-għasel tagħmlu għaliha biss u għal ħadd aktar. Imma tħobb taħżen, għax jekk tiġi xita fl-imwaħħar, idaħħal aktar għasel ukoll. Imma l-bniedem jeħodhulu. L-għasel jieklu n-naħal stess, għalf għalih kollu kemm hu. Imma meta inti qiegħed tgħinu billi tpoġġieh fejn hemm l-għalf u billi tagħmillu l-qolla, jew il-bidu tax-xehda bit-tilari bħal-lum, aktar qed tgħinu u aktar sa jagħmel għasel hux. Iż-żmien tifrankahulu inti u tgawdih inti mbagħad."

"L-għasel tan-naħla hu miraklu," qalli Ninu. "In-naħla kollha hi meravilja anzi. Minn kull miraklu li jagħmel Alla fin-natura, dan hu l-aktar wieħed meraviljuż!

"Il-bżulija u s-sens kbir ta' ħidma u tqassim tax-xogħol hu ħaġa tal-għaġeb fin-naħla. Ix-xehda hi biċċa inġinerija tal-għaġeb! Kull kaxxa tax-xehda fejn ikun hemm id-duqqajs, fiha sitt ġniebi u kull waħda tkun sewwa sew daqs l-oħra! "Mhux biss!" kompla, "imma jekk taqbad xehda u timliha bl-ilma, tgħaddasha mimduda biex timtela bl-ilma, u wara twaqqafha lanqas qatra ilma ma toħroġ minnha!"

Ninu Tan-Nezz issa ġmielu wkoll jitgħabba bis-snin għax qalibhom sewwa s-sebgħin, u ilu biċċa li żarma mix-xogħol. Baqagħlu biss it-tifkiriet tar-relazzjoni kbira li kellu mal-ambjent tax-xagħri u tal-irdumijiet u tal-ħidmna fir-raba'. Ninu bniedem sensittiv għal kull ħsara ambjentali jew storika jew li b'xi mod tista' ċċajpar l-identità tagħna l-Maltin. Għandu kilba kbira li dak li hu tal-ħolqien bħala wirt naturali jeħtieġ wieħed iqimu u jitgħallem iħobbu, u hu wieħed minn dawk il-ftit nies li naf jien illi jaf jiddispjaċih sewwa meta jara li qegħdin nagħmlu ħsara lill-ambjent naturali għax jaf li nkunu qegħdin neqirdu l-wirt ambjentali li messna ngawdu aħna u nħallu lil ta' warajna.

Kristinu wkoll ilu sewwa li żarma mix-xogħol. Kellu bosta mġiebaħ madwar ix-xagħri tal-Mellieħa, imma issa li kiber m'għadux jiflaħ idur mal-qolol li kien ikollu. Ix-xogħol kien iħobbu, kien jogħxa jara lin-naħla bieżla tgħix ħajjitha bla waqfien ta' xejn, ħolqien hekk importanti għall-bqija tal-ħolqien biex jitkompla dan iċ-ċirku meraviljuż tal-ħajja. Kien jara kemm il-ħajja tagħha hi hekk qasira u hekk intensa fil-ħsieb u fl-għan biex tibqa' titkattar u tibqa' titrabba u tgħix ferħ wara ferħ matul jiem u snin sħaħ. Saħansitra matul sekli sħaħ.

Ħaġa waħda kienet issewwidlu qalbu lil Kristinu. Għaliex il-bniedem ma jitgħallimx minn din il-ħlejqa umli b'rasha dejjem baxxuta sejra għax-xogħol? Għaliex il-bniedem jeqirdilha l-ambjent tagħha? Għaliex il-bniedem jeqridha billi jkisser il-qolliet li jsib waqt il-passiġġati li jkun qiegħed jagħmel fix-xagħri? Għaliex il-bniedem iħammeġ ix-xagħri?

"Għaliex neqirdu s-sagħtar?" staqsieni Ninu tan-Nezz.

"Għaliex naħarqu l-ħarrub?" staqsewni Karmenu u Ċisju.

Għaliex il-bniedem ma jridx aktar din ir-rabta man-natura?

Għaliex il-bniedem irid jeqred dan il-wirt naturali fl-ambjent tiegħu?

In-naħla turi lill-bniedem kif iddawwar permezz tal-ħidma organizzata tagħha l-frott tal-ħamrija f'ikel bnin li l-bniedem tgħallem jużah bħala ikel li jfejjaq mard u li jagħti s-saħħa lil kull min jieklu.

Minkejja l-għerf kollu tiegħu fl-iskejjel u fl-universitajiet, għaliex il-bniedem ma jitgħallimx mill-ħidma tan-naħla, hekk bieżla, hekk naturali, hekk umli biex ifejjaq il-mard soċjali u ambjentali li marad bih?